

Agnieszka Zamarian
Elżbieta Strutyńska

Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej
w Warszawie

Edukacja tanatologiczna w świetle badań opinii studentów

Potrzeba edukacji tanatologicznej

W społeczeństwach tradycyjnych śmierć jest traktowana jako naturalny, powszedni element życia. Staje się to możliwe dzięki wielokrotnie powtarzanej obserwacji śmierci (ludzi, zwierząt, roślin) w najbliższym otoczeniu, uczestnictwu w zwyczajowych rytuałach umierania, pogrzebu i żałoby. Oswajają one człowieka z nieuchronnością śmierci (własnej i innych), przygotowują na świadome jej przyjęcie: „Kiedyś ludzie rodzili się w domach i tam też umierali. Narodziny i śmierć były w naturalny sposób obecne w życiu codziennym, można się było z nimi spokojnie i powoli oswajać, co nie znaczy, że nie towarzyszyły im burzliwe, czasem wstrząsające przeżycia. Świadcami tych przeżyć były również dzieci. To brzmi drastycznie, ale uczyły się w ten sposób, czym jest śmierć”¹.

Tymczasem we współczesnej cywilizacji zachodniej obserwuje się zmiany w sposobie odnoszenia się do śmierci. Są one związane z zanikaniem tradycyjnych, kulturowo-społecznych mechanizmów, pozwalających oswoić się ze śmiercią. François Mitterrand pisze: „Jak umierać? Żyjemy w świecie, który się od tego pytania odwraca. Nasz świat to pytanie przeraża. Wcześniejsze cywilizacje patrzyły śmierci prosto w twarz. Wypracowały zarówno dla jednostki, jak i dla zbiorowości stosowne kody towarzyszące odejściu. Nadawały końcowi egzystencji bogactwo i sens. Być może nigdy nasz stosunek do śmierci nie był tak ubogi jak w dzisiejszych czasach duchowej oschłości, gdy ludzie, zaabsorbowani swoim istnieniem, zdają się

¹ J. Dąbrowska, *Jak rozmawiać o śmierci*, dostępny w Internecie [on-line]: <http://www.edziecko.pl/przedskolak/1,79345,1334941.html>, s. 1.

unikać tajemnicy. Nie są świadomi, że zubożają smak życia o jeden z najważniejszych składników”².

Powszechna dziś kulturowa norma nakazująca, by nie zajmować się problematyką przemijania, unikać jej w rozmowach, a nawet w myślach, powoduje, iż śmierć jest lekceważona jako doświadczenie immanentne egzystencji. Degradacja tradycyjnych elementów ceremoniału umierania, pogrzebu i żałoby, swoista „prywatyzacja śmierci” utrudnia odnalezienie się w obliczu kresu egzystencji własnej i cudzej, skutkiem czego zwykle jest zaskoczenie śmiercią i nieprzygotowanie, by móc godnie stawić jej czoła³. Śmierć własna i osób bliskich coraz częściej przeżywana jest w poczuciu osamotnienia, bez potrzebnego wsparcia psychicznego i duchowego, w lęku przed perspektywą końca istnienia. W efekcie zanikania mechanizmów socjalizacji i enkulturacji tanatologicznej następuje więc swoista dehumanizacja życia i śmierci⁴.

Analiza skutków marginalizacji i deprecjacji problemu śmierci we współczesnej kulturze Zachodu pokazuje, jak istotne znaczenie dla jakości ludzkiego życia posiada właściwy, dojrzały stosunek do śmierci oraz kulturowo-społeczne mechanizmy umożliwiające jego formowanie. Wydaje się zatem, iż w dobie zamierania takich mechanizmów, jako szczególnie pilna jawi się potrzeba edukacji tanatologicznej. Marcin Muszyński stwierdza: „Dziś, jak nigdy przedtem, brak nam kultury umierania. [...] Brak kultury odchodzenia, umierania nasuwa myśl o działaniach pedagogicznych”⁵.

W perspektywie obserwowanych współcześnie kulturowo-społecznych przemian postaw wobec śmierci tradycyjne rozumienie edukacji tanatologicznej winno być rozszerzone. Ujęcie jej w kategoriach przygotowania

² F. Mitterrand, *Przedmowa*, w: M. de Hennezel, *Śmierć z bliska*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 1998, s. 5.

³ „... unikamy śmierci, skutkiem czego nie tylko pozostajemy nieprzygotowani na własne odejście, ale nie potrafimy sprostać potrzebie kontaktu tych, którzy pozostają po odejściu bliskich”. W. Chudy, *Odchodzenie z nadzieją. U podstaw pedagogiki umierania*, w: „Ethos” 2007, nr 3-4, s. 39.

⁴ W. Tyburski konstatuje: „Pozbawienie śmierci jej kulturowej oprawy, przemilczanie, wręcz trywializowanie niepomniecznie pomniejsza możliwość godnego i pełnego jej doświadczania, w niczym nie umniejszając jej grozy”. Cyt. za A. Dodziuk, *O śmierci – z dziećmi tak jak z dorosłymi*, w: J. Binnebesel, A. Janowicz, P. Krakowiak, *Jak rozmawiać z uczniami o końcu życia i wolontariacie hospicyjnym*, Biblioteka Fundacji Hospicyjnej, Gdańsk 2009, s. 167.

⁵ M. Muszyński, *Śmierć jako zjawisko uniwersalne*, w: E. Dubos, *Uniwersalne problemy andragogiki i gerontologii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2007, s. 107.

do towarzyszenia osobie umierającej i opieki paliatywnej⁶ należy uzupełnić edukacją w znaczeniu kształtowania dojrzałego nastawienia wobec fenomenu śmierci (zarówno własnej, jak i drugiego człowieka). Tak ujęta edukacja tanatologiczna jawi się jako forma edukacji, która może rekompensować braki powstałe w wyniku zanikania mechanizmów socjalizacji i enkulturacji tanatologicznej.

Teoretyczne przesłanki badań

Edukacja tanatologiczna, jako istotny element wychowania humanistycznego, znajduje uzasadnienie w kontekście nowego sposobu odnoszenia się do śmierci w społeczeństwach nowoczesnych.

Jako model teoretyczny zmiany kulturowej (zmiany postaw wobec śmierci) wykorzystaliśmy koncepcję wzorców śmierci oswojonej i odwróconej, opracowaną przez francuskiego historyka i antropologa kultury, Philippe Ariès.

Wzorzec śmierci oswojonej, który dominował przez wieki, przejawiał się w czterech różnych typach stosunku do śmierci. Ph. Ariès nazwał je: „umrzemy wszyscy”, „własna śmierć”, „śmierć długa i bliska”, „twoja śmierć”. Dla wszystkich tych typów charakterystyczne jest oswojenie ludzi z ich śmiertelnością, które następuje dzięki ujęciu śmierci w ramy rytuału i uczynieniu jej wydarzeniem publicznym. Wspólne przeżywanie śmierci pozwala nadać jej wymiar doświadczenia powszedniego, a także utwierdza w przekonaniu, że jest ona prawem powszechnym i naturalnym, decyzją sił wyższych, przeciw której nie należy się buntować. Tym samym śmierć jawi się jako wydarzenie egzystencjalnie istotne – wkroczenie w nową, wyższą formę istnienia. Śmierć oswojona, mimo iż budzi naturalny, instynktowny lęk, przyjmowana jest ze względny spokojem⁷.

Tradycyjnemu wzorcowi śmierci oswojonej Ph. Ariès przeciwstawił wzorzec śmierci odwróconej. Najbardziej ogólnie pod pojęciem wzorca śmierci odwróconej rozumiemy sposób odnoszenia się do śmierci, jaki upowszechnia się we współczesnej cywilizacji zachodniej, zwłaszcza w społecznościach o wysokim poziomie modernizacji życia i niskiej intensywności życia religijnego⁸. Nowy, „odwrócony” stosunek do śmierci pole-

⁶ Por. J. Binnebesel., *Tanatopedagogika w doświadczeniu wielowymiarowości człowieka i śmierci*, Adam Marszałek, Toruń, 2013, s. 237-239.

⁷ Ph. Ariès stwierdza, iż w epoce panowania wzorca śmierci oswojonej ludzi cechowała bierna akceptacja śmierci. Por. Ph. Ariès, *Rozważania o historii śmierci*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2007, s. 33.

⁸ Prehistoria wzorca śmierci odwróconej sięga europejskiego społeczeństwa mieszczańskiego u schyłku XIX wieku. Wówczas to pojawiają się pierwsze symptomy zmiany

ga na unikaniu doświadczania realności śmierci (odrzuconiu śmierci i tego wszystkiego, co o niej przypomina) oraz banalizowaniu jej (wymazywaniu jej znaczenia).

Podobnie jak wzorzec śmierci oswojonej, wzorzec śmierci odwróconej przejawia się w dwóch, wzajemnie warunkujących się płaszczyznach: socjokulturowej i psychospołecznej.

Rozpatrywany z perspektywy socjokulturowej wzorzec śmierci odwróconej dotyczy związanych z odrzucaniem i banalizowaniem śmierci zjawisk i procesów zachodzących we współczesnej cywilizacji Zachodu. Są to: tabuizacja śmierci (rozmowy o śmierci traktowane są jako towarzyski nietakt, obowiązuje niepisana reguła nakazująca ukrywanie przed umierającym rokowań o jego stanie); medykalizacja śmierci (śmierć utożsamiona jest z chorobą i zamknięta w sterylnym środowisku szpitala, a więc miejscu śmierci samotnej); społeczna marginalizacja osóbznaczonych piętnem śmierci, czyli umierających, pozostających w żałobie i samych zmarłych; derytualizacja i prywatyzacja obrzędowości pogrzebowej i żałobnej (odrzuconie publicznego przeżywania żałoby, odmowa uczestnictwa w uroczystościach pogrzebowych, rezygnacja z wielu elementów tradycyjnego ceremoniału, odrzuconie kultu grobów i cmentarzy); „schizofreniczne” funkcjonowanie śmierci we współczesnej cywilizacji zachodniej (śmierć postrzegana jest zarówno jako norma, i jako skandal, jest jednocześnie obecna i nieobecna w kulturze).

Prymarnie koncepcja Ph. Ariès ograniczała się jedynie do opisanej powyżej sfery socjokulturowej. Nas natomiast, ze względu na realizowane cele badań, interesowała przede wszystkim płaszczyzna psychospołeczna. W sposób autorski rozszerzyliśmy zatem koncepcję wzorca śmierci

tradycyjnego sposobu odnoszenia się do śmierci. Tamże, s. 90-91.

Dzisiaj wzorzec śmierci odwróconej charakterystyczny jest przede wszystkim dla społeczeństw wysoko rozwiniętych, o tradycji protestanckiej, laickich, zróżnicowanych i liberalnych pod względem religijnym – zamieszkałych Stany Zjednoczone i Kanadę oraz kraje Europy Zachodniej (głównie Anglię i Francję): „Strefa śmierci odwróconej pokrywa się z obszarem, na którym najbardziej wierzy się w skuteczność techniki i jej mocy przekształcenia człowieka i natury”. Ph. Ariès, *Śmierć odwrócona*, w: S. Cichowicz i J. M. Godzimirski, *Antropologia śmierci. Myśl francuska*, PWN, Warszawa 1993, s. 274.

W krajach europejskich, które zachowują bardziej tradycyjną rolę religii w społeczeństwie (np. Hiszpania, Włochy), stosunek do spraw związanych ze śmiercią wydaje się być bardziej otwarty, a symbole i myśli z nią związane wyraźniej uobecnione. W związku jednak z postępującą westernizacją współczesnego świata wzorzec śmierci odwróconej obejmuje coraz większy obszar Europy. Por. M. Vovelle, *Śmierć w cywilizacji Zachodu: od roku 1300 po współczesność*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2004, s. 701.

odwróconej, opisując jego aspekty psychospołeczne: poznawczy, afektywny i behawioralny, w których przejawiają się typowe dla tego wzorca fenomeny: unikanie doświadczania realności śmierci oraz wymazywanie jej znaczenia.

W aspekcie poznawczym wzorzec śmierci odwróconej cechuje: swoista „demetafizykacja/ odmetafizycznienie śmierci” – śmierć pozbawiona zostaje odniesień metafizycznych, wartości duchowych, co przejawia się zmniejszeniem popularności religijnej koncepcji śmierci (ludzie przestają wierzyć, iż śmierć jest rodzajem narodzin do nowej formy istnienia); medykalizacja śmierci – śmierć traktowana jest jako zjawisko w istocie swej biologiczne, medyczne, jako porażka medycyny w walce z powodującą ją chorobą, uznana za anomalię, a nie zjawisko naturalne, wpisane w los człowieka (postrzeganie śmierci w kategoriach swoistej patologii, której należy zapobiegać i którą należy leczyć, implikuje pogląd, że umierającego należy umieścić w sterylnym środowisku szpitalnym i nie uprzedzać go o zbliżającej się śmierci); banalizowanie śmierci – śmierć jako temat kinowych i telewizyjnych spektakli, publicznych ekspozycji, gier komputerowych itp. stanowi źródło rozrywki, dostarczające silnych wrażeń widowisko (tak postrzegana śmierć jest wydarzeniem anonimowym i mało znaczącym, można by rzec – pospolitym).

W aspekcie afektywnym wzorzec śmierci odwróconej cechuje: lęk przed umieraniem i związanym z nim cierpieniem – współcześnie bardziej niż samej śmierci ludzie boją się umierania i towarzyszących mu dolegliwości; afirmacja śmierci bezbolesnej, w stanie nieświadomości, nagłej, nie pozostawiającej czasu na refleksję, cierpienie; afirmacja eutanazji i samobójstwa w sytuacji nieuleczalnej, powodującej cierpienie choroby; przeżywanie negatywnych emocji, zwłaszcza lęku, względem śmierci realnej (własnej i bliskich) i tego, co ją symbolizuje (np. ciała zmarłego) przy jednoczesnej obojętności względem śmierci medialnej (anonimowej).

W aspekcie behawioralnym wzorzec śmierci odwróconej cechuje: unikanie myśli i rozmów o śmierci własnej i osób bliskich, a także tego wszystkiego, co o niej przypomina, a więc ludzi umierających, pozostających w żałobie i samych zmarłych. Stąd dla omawianego aspektu charakterystyczne są: afirmacja prywatnego charakteru umierania, żałoby i uroczystości pogrzebowych, unikanie udziału w uroczystościach pogrzebowych, unikanie składania wizyt na grobach bliskich, zarzucanie tradycyjnych elementów ceremoniału związanego z pochówkiem (w tym unikanie oglądania ciała zmarłego). Jednocześnie wzorzec śmierci odwróconej wyraża się w aktywnym poszukiwaniu okazji do zetknięcia się ze śmiercią anonimową, medialną, często gwałtowną, brutalną.

Z przyjętego modelu teoretycznego wynika, iż intensywność uobecniania się wzorca śmierci odwróconej tłumaczona jest poziomem modernizacji życia i religijnością.

Wzorzec śmierci odwróconej w świetle badań

Dostępne opracowania na temat stosunku do śmierci dotyczą poszczególnych fenomenów (takich jak np. wiara w życie pozagrobowe, lęk tanatyczny, sposób przeżywania żałoby), które uznać można za składowe psychospołecznych komponentów (poznawczego, afektywnego, behawioralnego) wzorca śmierci odwróconej. Brak natomiast badań odnoszących się do całości wzorca śmierci odwróconej w jego płaszczyźnie psychospołecznej. Sformułowana przez Kazimierza Szewczyka w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku teza, zgodnie z którą w Polsce u progu XXI stulecia zdecydowanie przeważa wzorzec śmierci odwróconej⁹, nie zapełnia istniejącej luki, nie została bowiem poparta wynikami badań nad psychospołecznym wymiarem wzorca śmierci odwróconej. Prezentowane przez nas badania, łącznie ujmujące trzy psychospołeczne aspekty tego wzorca, jak i zaproponowany przez nas sposób jego konceptualizacji i operacjonalizacji, można uznać za nowatorskie.

W naszych badaniach nie tylko diagnozowałyśmy uobecnianie się wzorca śmierci odwróconej. Interesowało nas również znaczenie określonych czynników (poziomu modernizacji życia, religijności, płci, typu wykształcenia, doświadczenia śmierci bliskiej osoby, doświadczenia kontaktu z osobą nieuleczalnie chorą) dla przejawiania się tego wzorca.

W literaturze przedmiotu udało nam się odnaleźć wyniki badań, zgodnie z którymi śmierć bliskiej osoby łatwiej przeżywana jest w społeczności małej, tradycyjnej, opartej na relacjach interpersonalnych, gdzie występuje większa szansa na znalezienie oparcia wśród innych ludzi aniżeli w anonimowej społeczności miejskiej¹⁰. Badania te mogą sugerować

⁹ Wzorzec ten, zdaniem K. Szewczyka, posiada jednak specyficznie polskie cechy, różniące go od klasycznego wzorca zachodniego. W Polsce brak mianowicie tak silnej zmowy milczenia wokół śmierci osób najbliższych, co dotyczy szczególnie okresu żałoby. Polski wzorzec śmierci odwróconej zachowuje zatem pewne luźne związki ze śmiercią oswojoną, „stanowi coś w rodzaju pomostu wiodącego od śmierci oswojonej ku śmierci na opak w klasycznej postaci”. K. Szewczyk, *Lęk, nicość i respirator. Wzorce śmierci w nowożytnej cywilizacji Zachodu*, w: M. Gałuszka, K. Szewczyk, *Umierać bez lęku. Wstęp do bioetyki kulturowej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Łódź 1996, s. 60.

¹⁰ Por. M. Ogryzko-Wiewiórkowska, *Rodzina w obliczu śmierci. Studium socjologiczne*, UMCS, Lublin 1994, s. 141.

K. Szewczyk stwierdza, że o ile można dziś jeszcze spotkać tradycyjne postawy wobec śmierci, charakterystyczne dla wzorca śmierci oswojonej, to ich ostoją są zazwyczaj

występowanie związku między poziomem modernizacji życia a intensywnością ujawniania się poszczególnych wzorców śmierci (oswojonej i odwróconej), ale nie komunikują o nim wprost.

Dostępne są ponadto badania dotyczące związku religijności z postawą wobec śmierci, w tym m. in. akceptacją śmierci¹¹, lękiem tanatycznym¹² czy przeżywaniem żałoby¹³. Wyjaśniano również zależność między typem religijności a konceptualizacją śmierci¹⁴, a także korelację między

regiony wiejskie. Por. K. Szewczyk, *Bioetyka kulturowa jako rozległa doktryna moralna*, w: M. Gałuszka, K. Szewczyk, *Narodziny i śmierć. Bioetyka kulturowa wobec stanów granicznych życia ludzkiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa Łódź 2002, s. 30.

¹¹ I tak np. przeprowadzone przez M. Ogryzko-Wiewiórkowską badania dowodzą, że osoby o nastawieniu religijnym wykazują więcej akceptacji śmierci, częściej dostrzegają jej sens i w momentach trudnych bardziej zdolne są do spokojnej refleksji nad nią, choć to nie oznacza, że w sposób mniej bolesny ją przeżywają. Por. M. Ogryzko-Wiewiórkowska, *Religijność a podejście do śmierci*, w: W. Piwowarski, J. Styk, *Przemiany religijności społeczeństwa polskiego*, PTS, Warszawa 1993, s. 175-186.

Z kolei na podstawie wyników badań własnych J. Makselon wnioskuje, że im bardziej w strukturze wartości zaznacza się religijna motywacja, tym większy jest stopień uznania wartości śmierci. Por. J. Makselon, *Struktura wartości a postawa wobec śmierci*, RW KUL, Lublin 1983, s. 144-145.

¹² W kwestii tej nie uzyskano jednoznacznych wyników. Szereg badań wskazuje na ujemną korelację między lękiem przed śmiercią i nasileniem przekonań religijnych. Por. M. Zawiła, *Religia i śmierć. Trajektoria umierania i jej religijne elementy na przykładzie środowisk hospicyjnych w Polsce*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2008, s. 33-34; W. Łukaszewski, *Udręka życia. Jak ludzie radzą sobie z lękiem przed śmiercią*, Wydawnictwo Smak Słowa, Sopot 2010, s. 79; M. Wandrasz, *Religijność a postawa wobec śmierci u osób przewlekle chorych*, w: J. Makselon, *Człowiek wobec śmierci. Aspekty psychologiczno-pastoralne*, Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie, Kraków 2005, s. 347.

Dostępne są jednak wyniki badań przeczące tej tezie. I tak np. z badań H. Feife-la i in. wynika, iż osoby religijne wykazywały większy lęk przed śmiercią aniżeli osoby mniej religijne. Por. W. Łukaszewski, *Udręka życia. Jak ludzie radzą sobie z lękiem przed śmiercią*, dz. cyt., s. 79.

Z kolei J. Wittkowski wykazał, iż najsilniejszy lęk przed śmiercią przejawiają osoby o średnim poziomie religijności, słabszy zaś osoby o silnej religijności lub osoby niereligijne. Por. J. Mariański, *Między nadzieją a zwątpieniem. Sens życia w świadomości młodzieży szkolnej*, TN KUL, Lublin 1998, s. 181.

¹³ Np. M. Ogryzko-Wiewiórkowska na podstawie badań obejmujących osoby odumarte stwierdziła, że zasadnicze znaczenie dla łagodzenia żalu spowodowanego stratą bliskiego człowieka mają praktyki religijne (zwłaszcza modlitwa, która zgodnie z wiarą ma pomóc zmarłemu), przekonania religijne (wiara w życie pozagrobowe i możliwość spotkania po śmierci) oraz doświadczenia religijne (odnajdywanie, umacnianie sensu życia). Por. M. Ogryzko-Wiewiórkowska, *Religijność a podejście do śmierci*, w: W. Piwowarski, J. Styk, *Przemiany religijności społeczeństwa polskiego*, PTS, Warszawa 1993, s. 181.

¹⁴ I tak np. z badań J. Śliwaka wynika, iż optymistyczna koncepcja śmierci właściwa jest jedynie osobom o religijności ortodoksyjnej – traktują one śmierć jako

plcią a sposobem postrzegania śmierci¹⁵ i nasileniem lęku przed nią¹⁶. Badania te podejmują co prawda kwestię wpływu poszczególnych czynników (religijności, płci) na poszczególne aspekty postaw wobec śmierci, jednak nie w kontekście wzorca śmierci odwróconej.

Nie udało nam się również odnaleźć takich badań innych autorów, które wyjaśniałyby korelację pomiędzy pozostałymi, interesującym nas czynnikami (alternatywne typy wykształcenia, doświadczenie śmierci bliskiej osoby oraz doświadczenie kontaktu z osobą nieuleczalnie chorą) a uobecnianiem się wzorca śmierci odwróconej.

Przeprowadzone przez nas badania nie tylko pozwalają zmierzyć się z problemem dotychczas nieeksplorowanym, czyli uobecnianiem się

możliwość spotkania z Bogiem, przeżycia czegoś ekscytującego i wyjątkowego, godzą się z jej nieuchronnością. Osoby o religijności relatywistycznej interesują się śmiercią i nie unikają myślenia o niej, ale myślenie to nie ma charakteru pozytywnego – postrzegają śmierć jako niszcząca możliwość rozwoju, utrudniającą odnalezienie sensu w życiu i demobilizującą aktywność człowieka. Z kolei osoby o religijności krytycznej postrzegają śmierć przede wszystkim jako bezwartościową, nic nie wnoszącą w życie człowieka. Por. J. Śliwak, *Religijne style poznawcze a postawy wobec śmierci*, w: J. Makselon, *Człowiek wobec śmierci. Aspekty psychologiczno-pastoralne*, Wydawnictwo Naukowe PAT w Krakowie, Kraków 2005, s. 324-333.

Również J. Makselon odkrywa związek między typem religijności badanych a sposobem konceptualizowania śmierci – badani o religijności personalnej nie mają obaw co do istnienia życia wiecznego, śmierć nie kojarzy się im z końcem egzystencji, natomiast respondentów o religijności apersonalnej trapią wątpliwości odnośnie losów człowieka po śmierci, jak i istnienia świata transcendentnego. Por. J. Makselon, *Lęk wobec śmierci. Wybrane teorie i badania psychologiczne*, Polskie Towarzystwo Teologiczne, Kraków 1988, s. 92-102.

¹⁵ A. Ostrowska przytacza wyniki badań J. Diggory i D. Rothman, które dowodzą, iż mężczyźni częściej postrzegają śmierć jako bolesny proces rozstawania się z życiem i przerwanie wszystkich życiowych planów i projektów, podczas gdy dla kobiet problem śmierci nierozłącznie związany jest z troską o losy pozostawionych bliskich. Por. A. Ostrowska, *Śmierć w doświadczeniu jednostki i społeczeństwa*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2005, s. 40.

Z kolei J. Mesjasz, na podstawie przeprowadzonych w latach 1991-1992 badań stwierdza, że kobiety przeżywają wyobrażenie o śmierci z większym niepokojem niż mężczyźni, w ich przeżyciach dominuje troska o innych, mężczyźni zaś traktują śmierć jako wyzwanie. Por. J. Mesjasz, *Kłótwa czy dar przemijania? Studium z tanatopsychologii*, Wydawnictwo Difin SA, Warszawa 2010, s. 155.

¹⁶ Dostępne są dane, które pokazują, że lęki związane ze śmiercią częściej pojawiają się u kobiet niż u mężczyzn, jak również wskazujące na tendencję odwrotną. Por. J. Mariański, *Miedzy nadzieją a zwątpieniem. Sens życia w świadomości młodzieży szkolnej*, dz. cyt., s. 187; J. Jastrzębski, S. Ślaski, *Lęk przed śmiercią u młodzieży licealnej*, w: H. Wrona-Polańska, *Zdrowie, stres, choroba w wymiarze psychologicznym*, Oficyna Wydawnicza IMPULS, Kraków 2008, s. 346 ; A. Ostrowska, *Śmierć w doświadczeniu jednostki i społeczeństwa*, dz. cyt., s. 46.

wzorca śmierci odwróconej w jego wymiarze psychospołecznym, ale również, dzięki uwzględnieniu różnicującego wpływu poszczególnych czynników na ujawnianie się tego wzorca, umożliwiają uzyskanie pogłębionego oglądu badanych zjawisk. Wyjaśnienie znaczenia poziomu modernizacji życia i religijności dla uobecniania się wzorca śmierci odwróconej pozwala odnieść się do zawartej w modelu teoretycznym naszych badań tezy, zgodnie z którą intensywność ujawniania się wzorca śmierci odwróconej tłumaczona jest właśnie modernizacją życia i religijnością. Zbadanie związku między doświadczeniem śmierci bliskiej osoby czy doświadczeniem kontaktu z osobą nieuleczalnie chorą a intensywnością ujawniania się wzorca śmierci odwróconej umożliwia z kolei weryfikację tezy głoszącej, iż współczesne społeczeństwa zachodnie, coraz częściej określane jako konsumpcyjne i zorientowane hedonistycznie, są „społeczeństwami niewidzialnej śmierci i niewidzialnego umierania”¹⁷. Uwzględnienie typu wykształcenia i płci jako czynników potencjalnie różnicujących zakres uobecniania się wzorca śmierci odwróconej wynika natomiast z przyjętego, pedagogicznego profilu badań.

Metoda

Aby stwierdzić, czy wzorzec śmierci odwróconej uobecnia się wśród badanych studentów, przeprowadziliśmy badania empiryczne. Badaniom przyświecały cele dwójakiego rodzaju: diagnostyczne i wyjaśniające.

Realizacja celów diagnostycznych dotyczyła zakresu przejawiania się wzorca śmierci odwróconej w opiniach badanych. Operacjonalizacja poznawczych, afektywnych i behawioralnych elementów wzorca śmierci odwróconej odwoływała się do treści opisanych w modelu teoretycznym. Model teoretyczny zawiera bowiem szczegółową identyfikację psychospołecznych komponentów wzorca śmierci odwróconej oraz ich wskaźników. W tym punkcie model empiryczny jest odwzorowaniem modelu teoretycznego.

W badaniach interesowała nas również weryfikacja wybranych czynników różnicujących uobecnianie się wzorca śmierci odwróconej. Do czynników tych zaliczyliśmy: typ wykształcenia, płeć, poziom modernizacji

¹⁷ Za charakterystyczne dla społeczeństw tego typu uznaje się niedostrzeganie lub deprecjonowanie uznawanych za negatywne przejawów ludzkiego istnienia, takich jak śmierć, choroba, cierpienie, przez co ich pośrednie doświadczanie nie wpływa znacząco na ludzkie życie i stosunek do jego kresu. Por. A. Naumiuk, *O śmierci w procesie wychowania*, w: M. Górecki, *Prawda umierania i tajemnica śmierci*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2010, s. 177.

życia¹⁸, religijność¹⁹, doświadczenie śmierci bliskiej osoby oraz doświadczenie kontaktu z osobą nieuleczalnie chorą. Analiza tych zależności była związana z realizacją celu dotyczącego wyjaśnienia badanego zjawiska.

Badaniem objęłyśmy młodzież studiującą na drugim, trzecim i czwartym roku w Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej (200 osób) i w Politechnice Warszawskiej (204 osoby). Trzy piąte badanych reprezentowało płeć żeńską, zaś dwie piąte – męską. Przewaga kobiet silnie zaznaczała się w grupie badanych studentów z APS – kobiety stanowiły prawie 90% respondentów, a tylko co dziesiąty badany był mężczyzną. Z kolei wśród badanych studentów z PW kobiety stanowiły już znacznie mniejszy odsetek – tylko jedna trzecia badanych to kobiety, pozostałe dwie trzecie to mężczyźni²⁰. Badani byli w wieku 19-28 lat. W badanej próbie dominowały osoby mieszkające w aglomeracjach powyżej 100 tysięcy mieszkańców (43% badanych), identyfikujące się jako osoby wierzące (prawie 90%), biorące udział w praktykach religijnych raz w tygodniu bądź rzadziej. Respondenci z APS różnili się istotnie od respondentów z PW pod względem płci, wieku i stosunku do wiary religijnej.

¹⁸ Ponieważ modernizacja jest zjawiskiem bardzo złożonym, odnoszącym się do różnych obszarów życia, w niniejszej pracy nie byliśmy w stanie poddać jej kompleksowej diagnozie. Dla potrzeb naszych badań przyjęliśmy zatem, iż wskaźnikiem poziomu modernizacji życia jest wielkość miejsca zamieszkania mierzona liczbą jego mieszkańców. W badaniach socjologicznych przyjmuje się, że modernizacja życia jest warunkowana pluralizacją życia społecznego i wynikającą stąd pluralizacją świadomości poszczególnych jednostek (teza P. Bergera i Th. Luckmanna). Stan taki sprzyja autonomii jednostek, samodzielności podejmowanych przez nie decyzji oraz wybieranych stylów życia. W tym sensie duże aglomeracje miejskie stanowią istotny kontekst procesów modernizacyjnych, zwłaszcza w społeczeństwach znajdujących się w okresie transformacji w kierunku nowoczesności czy wręcz ponowoczesności. Można założyć, że powyższe zjawiska przekładają się na uobecnianie się wzorca śmierci odwróconej. W ich wyniku „jednostka nie znajduje oparcia w tradycyjnych środowiskach społecznych, które się rozpadają, ani w tradycyjnych wzorach życia [oraz śmierci – A.Z.], które tracą swą ważność i obowiązowność”. J. Mariański, *Kryzys moralny czy transformacja wartości*, w: *Imponderabilia wielkiej zmiany. Mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Kraków 1999, s. 248.

¹⁹ Ponieważ religijność jest zjawiskiem złożonym, dla potrzeb naszych badań przyjęliśmy, iż jej wskaźnikiem jest częstotliwość udziału w praktykach religijnych. Uczestnictwo w kulcie i wypełnianie obowiązków rytualno-kultowych stanowi, jak twierdzi J. Mariański, najbardziej widoczny przejaw religijności, poczucia identyfikacji z Kościołem, umacnia poza tym i utrwała religijne więzi i wartości. Por. J. Mariański, *Między nadzieją i zwątpieniem*, dz. cyt., s. 130; J. Mariański, *Socjologia moralności*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2006, s. 412-413.

²⁰ Zastosowanie testu χ^2 wykazało, że różnica między rozkładami płci wśród badanych studentów APS i PW jest istotna statystycznie ($p < 0,001$).

Badania zrealizowaliśmy w maju i w październiku 2005 roku na terenie uczelni (APS i PW), w salach wykładowych, w trakcie zajęć dydaktycznych.

Autorskie narzędzie stworzyliśmy na podstawie koncepcji wzorca śmierci odwróconej, opracowanej przez Ph. Ariès. Składa się ono z 28 pytań i metryczki. Do przedstawionych analiz wybrałyśmy 23 pytania, które zrekodowałyśmy na skali dwubiegunowej, gdzie wynik 0 oznaczał nieobecność wzorca śmierci odwróconej, zaś 1 – obecność wzorca śmierci odwróconej. Taki zabieg z jednej strony może utrudniać wykazanie istotnych różnic, z drugiej jednak wydaje się zasadny z uwagi na konstrukcję wersji pilotażowej inwentarza (skale dychotomiczne, skale Likerta o różnej rozpiętości, skale wyboru). Jest to jedyna możliwość poprawna metodologicznie. Z uwagi na fakt, iż nie wszystkie pytania zawierały „środek skali”, który pozwalałby wyrazić niepewność lub wahanie, takie wartości zrekodowałyśmy na braki danych.

Przygotowując kwestionariusz, na bazie wspomnianej teorii, interesowała nas głównie płaszczyzna psychospołeczna wzorca śmierci odwróconej (sfera jednostkowych zachowań, odczuć, ocen i poglądów). Założyłyśmy istnienie trzech podskal wzorca śmierci odwróconej – elementy poznawcze, afektywne i behawioralne. Do poznawczego aspektu omawianego wymiaru odniosłyśmy sześć pozycji kwestionariusza²¹, do afektywnego – dziewięć²², a do behawioralnego – osiem²³.

Ze względów technicznych, różnej liczebności itemów w każdej z podskal i ich dychotomicznego analizowania nie można tych podskal prezentować osobno. Tym samym, dla zrozumienia konstrukcji i poznania

²¹ Na przykład: Czy wierzy Pan/i w życie po śmierci (tak, raczej tak, raczej nie, nie); Co według Pana/i jest lepszym rozwiązaniem? (gdy cierpiący, nieuleczalnie chory człowiek umiera w domu; gdy cierpiący, nieuleczalnie chory człowiek umiera w szpitalu, hospicjum); Czy uważa Pan/i, że człowiek ma prawo do odebrania sobie życia? (tak, nie, trudno powiedzieć); Czy uważa Pan/i, że wprowadzenie w Polsce prawa umożliwiającego lekarzom przyspieszenie śmierci cierpiącego, nieuleczalnie chorego na jego własną prośbę byłoby słuszne? (zdecydowanie tak, raczej tak, trudno powiedzieć, raczej nie, zdecydowanie nie).

²² Na przykład: Czy słuchanie bądź prowadzenie rozmów na temat śmierci wprowadza Pana/ią w zły nastrój? (tak, raczej tak, raczej nie, nie); Jak chciał/aby Pan/i umrzeć? (w stanie świadomości, w stanie nieświadomości, zdaję się na łaskę Bożą, trudno powiedzieć); Jaki rodzaj śmierci najbardziej Pan/i akceptuje? (nagłą, nie pozostawiającą czasu na ból i rozmyślanie; powolną, pozwalającą pożegnać się z bliskimi i odpowiednio przygotować się do odejścia; żadnej z nich; trudno powiedzieć).

²³ Na przykład: Jak często zdarza się Panu/i myśleć o śmierci (bardzo często, często, czasami, rzadko, nigdy); Jak często zdarza się Panu/i rozmawiać o śmierci (bardzo często, często, czasami, rzadko, nigdy); Czy uczestniczy Pan/i w uroczystościach pogrzebowych? (tak, bez oporów biorę w nich udział; raczej ich unikam; nigdy w nich nie uczestniczę; trudno powiedzieć); Jak często odwiedza Pan/i groby swoich bliskich? (bardzo często; raczej często; raz w roku; raczej nie odwiedzam; nigdy nie odwiedzam).

różnic w obszarze prezentowanego wzorca, kluczowe jest przede wszystkim przeanalizowanie zmiennej sumarycznej, czyli połączonego wyniku ze wszystkich trzech skal.

W ramach dokonywanych analiz badałyśmy czynniki różnicujące uobecnianie się wzorca śmierci odwróconej w opinii badanych studentów. Badanie empiryczne miało charakter eksploracyjny.

W naszym badaniu empirycznym założyłyśmy następujące pytania badawcze:

1. Czy wzorec śmierci odwróconej uobecnia się w opiniach studentów?
2. Jakie czynniki różnicują uobecnianie się wzorca śmierci odwróconej w opiniach studentów?
 - 2.1. Czy płeć różnicuje uobecnianie się wzorca śmierci odwróconej w opiniach studentów?
 - 2.2. Czy typ wykształcenia różnicuje uobecnianie się wzorca śmierci odwróconej w opiniach studentów?
 - 2.3. Czy poziom modernizacji życia różnicuje uobecnianie się wzorca śmierci odwróconej w opiniach studentów?
 - 2.4. Czy religijność różnicuje uobecnianie się wzorca śmierci odwróconej w opiniach studentów?
 - 2.5. Czy doświadczenie śmierci bliskiej osoby różnicuje uobecnianie się wzorca śmierci odwróconej w opiniach studentów?
 - 2.6. Czy doświadczenie kontaktu z osobą nieuleczalnie chorą różnicuje uobecnianie się wzorca śmierci odwróconej w opiniach studentów?

Prezentacja wyników

W pierwszej kolejności obliczyłyśmy podstawowe statystyki badanych zmiennych, które zawarłyśmy w tabeli 1.

Tabela 1. Statystyki opisowe dla sumy wyników uzyskanych przez badanych wobec uobecniania się psychospołecznych elementów wzorca śmierci odwróconej

Wzorec śmierci odwróconej	N	Minimum	Maksimum	Średnia	Odchylenie standardowe	Skośność
suma wyników uzyskanych przez badanych wobec uobecniania się psychospołecznych elementów wzorca śmierci odwróconej	403	3,00	17,00	9,5087	2,72574	0,064

Średni poziom zmiennej „suma wyników uzyskanych przez badanych wobec uobecniania się psychospołecznych elementów wzorca śmierci odwróconej” wynosi 9,51. Wartość ta na tle potencjalnego zakresu zmiennej (3 do 17) wskazuje, że badane osoby mają generalnie dość wysoki jej poziom. Wartość współczynnika skośności wynosi 0,064 – możemy więc powiedzieć, iż rozkład jest względnie symetryczny względem osi pionowej. Jednakże nieco bardziej wyniki są skoncentrowane z lewej strony rozkładu (rozkład prawoskośny).

Wzorzec śmierci odwróconej. W celu zweryfikowania, czy wzorzec śmierci odwróconej uobecnia się w opiniach studentów przeprowadziliśmy test t dla jednej próby²⁴. Analiza wykazała, że średnia badanej grupy ($M = 9,51$; $SD = 2,73$) jest istotnie niższa od średniej środka skali ($\mu = 12$), $t(402) = 18,35$; $p = 0,0001$. Oznacza to, iż w opiniach badanych wzorzec śmierci odwróconej nie uobecnia się.

Płeć. W celu zweryfikowania, czy płeć różnicuje reprezentowane postawy wobec wzorca śmierci odwróconej w opiniach studentów przeprowadziliśmy test t dla grup niezależnych. Przypomnijmy, iż zmienną zależną jest wynik sumaryczny uzyskanych wyników w pytaniach kwestionariusza dotyczących trzech komponentów wzorca śmierci odwróconej: poznawczego, afektywnego i behawioralnego. Test wykazał istotne różnice statystyczne, $t(398) = 4,49$; $p = 0,0001$. Wartość efektu (d Cohena = 0,45) wskazuje na niską siłę związku między badanymi zmiennymi. Kobiety nieco silniej prezentowały odwrócony wzorzec śmierci ($M = 9,99$; $SD = 2,74$) niż mężczyźni ($M = 8,76$; $SD = 2,54$).

Typ wykształcenia. Aby sprawdzić, czy typ wykształcenia różnicuje uobecnianie się wzorca śmierci odwróconej w opiniach studentów przeprowadziliśmy test t dla grup niezależnych. Analizy wykazały brak istotnych statystycznie różnic w rozkładach odpowiedzi udzielonych przez studentów zdobywających wykształcenie humanistyczne i techniczne w zakresie uobecniania się wzorca śmierci odwróconej, o czym informuje wartość statystyki, $t(401) = 1,83$; $p = ni$ ²⁵. Oznacza to, iż typ wykształcenia nie różnicuje postaw wobec wzorca śmierci odwróconej.

²⁴ Przypominamy, iż ostatecznie do sumy wyników skali psychospołecznych elementów wzorca śmierci odwróconej weszło 23 pytania, więc testowaliśmy dla wartości testowanej = 12.

²⁵ Należy zauważyć, iż w przypadku typu wykształcenia jako przyczyny uobecniania się wzorca śmierci odwróconej różnice między porównywanymi grupami znajdują się w granicach tzw. tendencji statystycznej, $p = 0,07$. Różnicy tej nie można jednak uznać za istotną statystycznie.

Modernizacja życia. O tym, czy poziom modernizacji życia (zoperacjonalizowany w formie pytania o wielkość miejsca zamieszkania mierzoną liczbą mieszkańców) różnicuje uobecnianie się wzorca śmierci odwróconej w opinii badanych studentów wnioskowałyśmy na podstawie jednoczynnikowej analizy wariancji w planie dla grup niezależnych. W wyniku tych analiz uzyskaliśmy brak istotnych statystycznie różnic w rozkładach odpowiedzi udzielonych przez respondentów z miejscowości różnej wielkości, $F(4, 396) = 0,34; p = \text{ni.}$

Religijność²⁶. W tabeli 2. zaprezentowałyśmy wyniki jednoczynnikowej analizy wariancji Anova. Zastosowałyśmy ją w celu zweryfikowania, czy występują różnice w zakresie przejawiania się wzorca śmierci odwróconej w opiniach studentów. Test Levene'a pokazał, że wariancje w porównywanych grupach nie różnią się istotnie, dlatego oparliśmy się na wynikach testu F. Uzyskaliśmy istotny statystycznie wynik, $F(4, 395) = 8,74; p = 0,0001$.

Tabela 2. Rozkład średnich wyników częstotliwości praktyk religijnych badanych studentów o wzorcu śmierci odwróconej

Jak często bierze Pan/i udział w praktykach religijnych?	N	Średnia	Odchylenie standardowe
kilka razy w tygodniu	32	7,41	2,56
raz w tygodniu	168	9,22	2,66
1-2 razy w miesiącu	59	9,61	2,53
kilka razy w roku	87	10,28	2,42
w ogóle nie uczestniczę	54	10,3	2,97
Ogółem	400	9,51	2,73

$F(4, 395) = 8,74; p = 0,0001$

W celu określenia, które grupy badanych osób uczestniczących w praktykach religijnych różnią się między sobą, przeprowadziłyśmy porównania *post hoc* testem Sidaka. Test ten wykazał istotne różnice pomiędzy osobami uczestniczącymi w praktykach religijnych kilka razy w tygodniu a osobami uczestniczącymi rzadziej, przy czym w opiniach osób biorących udział w praktykach religijnych kilka razy w tygodniu

²⁶ Religijność zoperacjonalizowana w formie pytania: Jak często bierze Pan/i udział w praktykach religijnych?

($M = 7,41$; $SD = 2,56$) wzorzec śmierci odwróconej uobecnia się rzadziej niż w opiniach osób uczestniczących w praktykach raz w tygodniu ($M = 9,22$; $SD = 2,66$), 1-2 razy w miesiącu ($M = 9,61$; $SD = 2,53$), kilka razy w roku ($M = 10,28$; $SD = 2,42$) i w ogóle nie uczestniczących ($M = 10,31$; $SD = 2,97$).

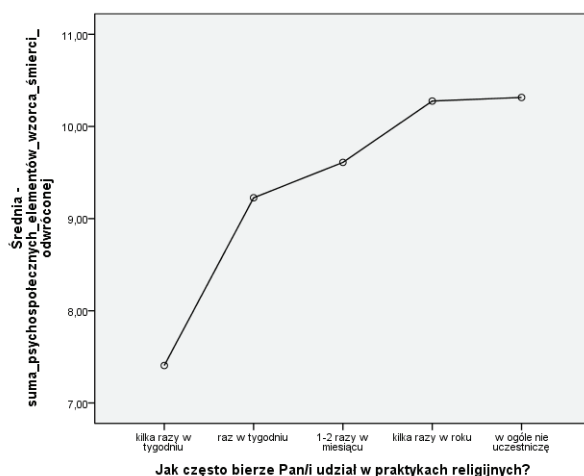
Osoby praktykujące raz w tygodniu ($M = 9,22$; $SD = 2,66$) prezentują wzorzec śmierci odwróconej istotnie częściej niż osoby praktykujące kilka razy w tygodniu ($M = 7,41$; $SD = 2,56$) i rzadziej niż osoby praktykujące kilka razy w roku ($M = 10,28$; $SD = 2,42$).

W opiniach osób, które uczestniczą w praktykach religijnych 1-2 razy w miesiącu ($M = 9,61$; $SD = 2,53$), model śmierci odwróconej ujawnia się istotnie rzadziej w porównaniu z osobami uczestniczącymi kilka razy w tygodniu ($M = 10,28$; $SD = 2,42$).

Przeprowadzone porównania pokazały też, że osoby, które kilka razy w roku uczestniczą w praktykach religijnych ($M = 10,28$; $SD = 2,42$) częściej prezentują wzorzec śmierci odwróconej niż osoby praktykujące kilka razy w tygodniu ($M = 7,41$; $SD = 2,56$) i raz w tygodniu ($M = 9,22$; $SD = 2,66$).

W opiniach osób w ogóle nie uczestniczących w praktykach religijnych ($M = 10,31$; $SD = 2,97$) wzorzec śmierci odwróconej uobecnia się częściej niż w opiniach praktykujących kilka razy w tygodniu ($M = 7,41$; $SD = 2,56$). Pomędzy pozostałymi grupami nie wykazano różnic w uobecnianiu się wzorca śmierci odwróconej.

Na wykresie 1. zaprezentowałyśmy porównanie średnich wyników dla poziomu uobecniania się wzorca śmierci odwróconej ze względu na częstotliwość uczestnictwa badanych studentów w praktykach religijnych. Wyniki świadczą o tym, że im rzadszy udział w praktykach religijnych, tym częściej w opiniach pojawia się wzorzec śmierci odwróconej. Nie wszystkie różnice są jednak istotne.



Wykres 1. Poziom uobecniania się wzorca śmierci odwróconej ze względu na częstotliwość uczestnictwa badanych studentów w praktykach religijnych

Doświadczenie śmierci bliskiej osoby. W celu zweryfikowania, czy doświadczenie śmierci bliskiej osoby różnicuje prezentowane postawy wobec wzorca śmierci odwróconej w opiniach studentów przeprowadziłyśmy test t dla grup niezależnych. Zastosowanie testu t wykazało, że nie występuje istotna pod względem statystycznym różnica w rozkładach odpowiedzi udzielonych przez respondentów, którzy doświadczyli i nie doświadczyli śmierci bliskiej osoby w zakresie uobecniania się wzorca śmierci odwróconej, $t(401) = 0,65$; $p > 0,05$. Oznacza to, iż wzorzec śmierci odwróconej równie często uobecnia się wobec doświadczania ($M = 9,38$; $SD = 2,51$) jak i niedoświadczania śmierci bliskiej osoby ($M = 9,57$; $SD = 2,82$).

Doświadczenie kontaktu z osobą nieuleczalnie chorą. O tym, czy doświadczenie kontaktu z osobą nieuleczalnie chorą różnicuje uobecnianie się wzorca śmierci odwróconej w opiniach badanych studentów wnioskowałyśmy na podstawie analizy testem t dla grup niezależnych. Okazało się, iż otrzymana wartość statystyki t jest istotna statystycznie: $t(401) = 1,85$; $p = 0,05$. Świadczy to o tym, iż doświadczenie kontaktu z osobą nieuleczalnie chorą bardziej oswaja ze śmiercią ($M = 9,28$; $SD = 2,71$) niż brak kontaktu ($M = 9,77$; $SD = 2,72$). Wartość efektu (d Cohena = 0,18) wskazuje na słaby związek między badanymi zmiennymi.

Wnioski i dyskusja

Rekapitulacja zasadniczych wyników naszych badań pozwala na sformułowanie następujących wniosków, będących odpowiedzią na postawione pytania badawcze:

1. Wyniki przeprowadzonych przez nas badań empirycznych nie dają podstaw do stwierdzenia całkowitego zaniku tradycyjnego wzorca śmierci oswojonej i jego zastąpienia przez wzorec śmierci odwróconej. Uzyskany przez nas średni poziom zmiennej „suma wyników uzyskanych przez badanych wobec uobecniania się psychospołecznych elementów wzorca śmierci odwróconej” (9,51) sugeruje jednak, iż w opiniach części badanych studentów wzorec śmierci odwróconej uobecnia się.

2. Badania pokazują, iż w opiniach badanych płci żeńskiej wzorec śmierci odwróconej uobecnia się z nieco większą intensywnością niż w opiniach badanych płci męskiej. Podejście do śmierci, choć w niewielkim stopniu, zależy zatem od tego, kto je prezentuje – kobieta czy mężczyzna. Tym samym rezultaty naszych badań korespondują z wynikami badań dowodzących występowanie związku między płcią i stosunkiem do śmierci autorstwa m.in. Hermana Feifela, Joanny Mesjasz, Jarosława Jastrzębskiego i Sławomira Ślaskiego.

3. Brak istotnych różnic w zakresie uobecniania się wzorca śmierci odwróconej w opiniach studentów z wykształceniem technicznym i studentów z wykształceniem humanistycznym (przyszłych pedagogów) sugeruje, iż preferencja wartości humanistycznych (rozumiana jako podstawa wyboru humanistycznego – pedagogicznego profilu kształcenia) i obcowanie z nimi (przyswajanie humanistycznych, pedagogicznych treści kształcenia) nie wpływa znacząco na stosunek do śmierci – w opiniach studentów zdobywających wykształcenie humanistyczne, przyszłych pedagogów, wzorec śmierci odwróconej uobecnia się w nie mniejszym stopniu niż w opiniach studentów zdobywających wykształcenie techniczne.

4. Brak różnic w zakresie uobecniania się wzorca śmierci odwróconej między studentami z miejscowości różnej wielkości zaprzecza, jak się zdaje, postawionej m.in. przez Kazimierza Szewczyka oraz Mironę Ogryzko-Wiewiórkowską tezie, zgodnie z którą małe społeczności (szczególnie wiejskie) stwarzają warunki w większym stopniu sprzyjające oswajaniu śmierci niż społeczności miejskie (zwłaszcza w dużych aglomeracjach), co wynika z różnic w poziomie modernizacji życia tych społeczności i jej konsekwencji (m.in. pluralizacji, anonimowości życia). Uzyskane wyniki wskazują na podobieństwo podejścia do śmierci studentów z wielkich aglomeracji i z mniejszych miejscowości i tym samym świadczyć mogą

o upowszechnianiu się procesów modernizacyjnych, a w efekcie – zacieraniu się różnic w mentalności i w sposobie życia w miastach i we wsiach.

5. Czynnikiem istotnie różnicującym uobecnianie się wzorca śmierci odwróconej w opiniach studentów jest ich religijność. Okazuje się, że wzorzec śmierci odwróconej tym silniej uobecnia się w opiniach respondentów, im mniej są oni religijni (im rzadszy jest ich udział w praktykach religijnych). Wydaje się zatem, że uczestnictwo w religijnych rytuałach (i podzielnianie odnoszących się do tych rytuałów wierzeń) sprzyja oswojeniu śmierci, brak tego uczestnictwa – sprzyja jej odrzuceniu i banalizowaniu. Uzyskane przez nas dane pozostają w zgodzie z wynikami badań dotyczących korelacji między religijnością i postawą wobec śmierci m.in. Mirony Ogryzko-Wiewiórkowskiej, Józefa Makselona, Mariana Wandrasza oraz badaczy spoza kraju, takich jak Monika Ardel, Harriet Weidman Gibbs i Jeanne Achterberg-Lawlis.

6. Okazuje się, iż doświadczenie śmierci bliskiej osoby nie różnicuje uobecniania się wzorca śmierci odwróconej w opiniach studentów – respondenci, którzy przeżyli śmierć bliskiej osoby wykazują podobieństwo do osób pozbawionych doświadczeń tego typu pod względem sposobu odnoszenia się do śmierci. Uzyskane przez nas wyniki mogą zatem wskazywać, iż słuszna jest teza, zgodnie z którą jesteśmy „społeczeństwem niewidzialnej śmierci i niewidzialnego umierania”. Upowszechniająca się postawa odrzucania i banalizowania śmierci powoduje, iż doświadczenie straty kogoś bliskiego nie wpływa znacząco na ludzkie życie i stosunek do jego kresu.

7. Z drugiej jednak strony uobecnianie wzorca śmierci odwróconej, choć w niewielkim stopniu, to warunkowane jest doświadczeniem kontaktu z osobą nieuleczalnie chorą. Doświadczenie tego typu bardziej oswoja ze śmiercią niż jego brak. Wydaje się zatem, iż takie aspekty ludzkiego życia jak choroba czy cierpienie nie są negowane i deprecjonowane w tak dużym zakresie jak sama śmierć, a ich pośrednie przeżywanie sprzyja akceptacji skończoności ludzkiego życia.

Konkludując powyższy opis należy stwierdzić, iż sformułowane wnioski dotyczą określonego stanu opinii respondentów.

Pojawienie się nowego nastawienia wobec śmierci w kategoriach wzorca śmierci odwróconej stanowi podstawę dla legitymizacji edukacji tanatologicznej w znaczeniu kształtowania dojrzałego nastawienia wobec fenomenu śmierci. Tak ujmowana edukacja potrzebna jest nie tylko umierającym, ich bliskim i osobom, które profesjonalnie się nimi zajmują, lecz wszystkim ludziom, wszyscy bowiem prędzej czy później staną w obliczu śmierci własnej bądź cudzej. Analiza wyników naszych badań pozwala

mnieniać, iż postulat dotyczący edukacji tanatologicznej odnosi się szczególnie do kobiet oraz osób niereligijnych, a więc pozbawionych oferowanego przez religię wsparcia (rytuały i odnoszące się do nich wierzenia) w zakresie osvajania ze śmiercią.

Treści edukacji tanatologicznej obejmować mogą całe spektrum zagadnień związanych z koncepcjami śmierci, przemianami kulturowymi w jej percepcji, w tym jej medyalizacją, pop-kulturową banalizacją, demetyfikacją, reakcjami emocjonalnymi czy zachowaniami podejmowanymi przez jednostki i grupy społeczne. W tym sensie edukacja tanatologiczna jawi się jako kształcenie humanistyczne *sui generis*. Jednocześnie jest ona edukacją krytyczną, przygotowującą do krytycznego obchodzenia się ze wzorami kulturowymi śmierci oraz ujawniającą przesłanki, niekiedy nieuświadomione, pojmowania śmierci.

Edukacja tanatologiczna pełni zatem istotne funkcje egzystencjalne i hermeneutyczne – nie ogranicza się do prostego przekazu wiadomości, rozwijania technicznych umiejętności czy kształtowania nawyków, lecz prymarnie odnosi się do kształtowania świadomego podejścia jednostki do sposobów własnego bytowania w świecie. W tym stwierdzeniu czytelne stają się inspiracje fenomenologiczną ontologią Martina Heideggera i Paula Tillicha, wraz z ich koncepcją człowieka jako bytu, który zawiera byt i nie-byt, jako „bytu-ku-śmierci”.

Zaprezentowane w artykule badania stanowią pierwszą próbę empirycznej weryfikacji autorskiej koncepcji wzorca śmierci odwróconej. Stworzona w tym celu pilotażowa wersja narzędzia badawczego – Inwentarza Wzorca Śmierci Odwróconej (IWŚO) – pozwoliła połączyć strategię ilościową z jakościową. Strategię jakościową, zawartą w typologicznych kafeteriach pytań zamkniętych i półotwartych oprawionych cytacją wypowiedzi, zastosowaliśmy po to, by dotrzeć do sposobu rozumienia przez studentów badanych fenomenów oraz tego, jakie nadają im oni znaczenie. Zaproponowana konstrukcja narzędzia (skale dychotomiczne, skale Likerta o różnej rozpiętości, skale wyboru) uniemożliwiła jednak przeprowadzenie pogłębionych analiz statystycznych zgromadzonego materiału.

W perspektywie planujemy stworzenie kolejnej wersji inwentarza (IWŚO-R), skonstruowanego na zasadach dyferencjału semantycznego (skali Osgooda). Na biegunach poszczególnych skal umieszczone zostaną odmienne pod względem znaczeniowym twierdzenia – będące operacjonalizacją określonych (poznawczych, afektywnych, behawioralnych) aspektów wzorca śmierci odwróconej oraz odpowiadających im aspektów wzorca śmierci oswojonej. Zadaniem badanych będzie ustosunkowanie się do tych twierdzeń na siedmiopunktowej skali. Taka konstrukcja narzędzia

pozwoli na przeprowadzenie analizy czynnikowej, sprawdzenie, czy założona struktura odtwarza się w danych, a także na obliczenie jego rzetelności mierzonej alfa Cronbacha. Dla sprawdzenia zewnętrznej trafności inwentarza kolejne badania, oprócz metryczki, będą również uwzględniały narzędzia o sprawdzonej wartości psychometrycznej takie jak: Kwestionariusz Postaw Życiowych (LAP-R Gary'ego T. Requera w adaptacji Ryszarda Klamuta), Skala Lęku i Fascynacji Śmiercią autorstwa Jarosława Piotrowskiego i Magdaleny Żemojtel-Piotrowskiej. Zastosowanie Kwestionariusza Aprobaty Społecznej Radosława Ł. Drwala i Jolanty T. Wilczyńskiej posłuży zbadaniu podatności inwentarza na zmienną aprobaty społecznej. Zmienne narzędzie, odpowiadające standardom badań ilościowych, pozwoli zmierzyć zakres uobecniania się wzorca śmierci odwróconej, a zgromadzony materiał poddać wnikliwej analizie statystycznej.

Bibliografia

- Ariès Ph., *Rozważania o historii śmierci*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2007.
- Ariès Ph., Śmierć odwrócona, w: S. Cichowicz, M. Godzimirski, *Antropologia śmierci. Myśl francuska*, PWN, Warszawa 1993.
- Binnebesel J., *Tanatopedagogika w doświadczeniu wielowymiarowości człowieka i śmierci*, Adam Marszałek, Toruń, 2013.
- Chudy W., *Odhodzenie z nadzieją. U podstaw pedagogiki umierania*, w: „Ethos” 2007, nr 3-4.
- Dąbrowska J., *Jak rozmawiać o śmierci*, dostępny w Internecie [on-line]: <http://www.edziecko.pl/przedszkolak/1,79345,1334941.html> z dn. 23/01.2012, s. 1.
- Dodziuk A., *O śmierci – z dziećmi tak jak z dorosłymi*, w: J. Binnebesel, A. Janowicz, P. Krakowiak, *Jak rozmawiać z uczniami o końcu życia i wolontariacie hospicyjnym*, Biblioteka Fundacji Hospicyjnej, Gdańsk 2009.
- Jastrzębski J., Ślaski S., *Lęk przed śmiercią u młodzieży licealnej*, w: H. Wrona-Polańska, *Zdrowie, stres, choroba w wymiarze psychologicznym*, Oficyna Wydawnicza IMPULS, Kraków 2008.
- Łukaszewski W., *Udręka życia. Jak ludzie radzą sobie z lękiem przed śmiercią*, Wydawnictwo Smak Słowa, Sopot 2010.
- Makselon J., *Lęk wobec śmierci. Wybrane teorie i badania psychologiczne*, Polskie Towarzystwo Teologiczne, Kraków 1988.
- Makselon J., *Struktura wartości a postawa wobec śmierci*, RW KUL, Lublin 1983.
- Mariański J., *Kryzys moralny czy transformacja wartości*, w: *Imponderabilia wielkiej zmiany. Mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Kraków 1999.

- Mariański J., *Między nadzieją a zwątpieniem. Sens życia w świadomości młodzieży szkolnej*, TN KUL, Lublin 1998.
- Mariański J., *Socjologia moralności*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2006.
- Mesjasz J., *Kłątwa czy dar przemijania? Studium z tanatopsychologii*, Wydawnictwo Difin SA, Warszawa 2010.
- Mitterrand F., *Przedmowa*, w: M. de Hennezel, *Śmierć z bliska*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 1998.
- Muszyński M., *Śmierć jako zjawisko uniwersalne*, w: E. Dubos, *Uniwersalne problemy andragogiki i gerontologii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2007.
- Naumiuk A., *O śmierci w procesie wychowania*, w: M. Górecki, *Prawda umierania i tajemnica śmierci*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2010.
- Ogryzko-Wiewiórkowska M., *Religijność a podejście do śmierci*, w: W. Piwowarski, J. Styk, *Przemiany religijności społeczeństwa polskiego*, PTS, Warszawa 1993.
- Ogryzko-Wiewiórkowska M., *Rodzina w obliczu śmierci. Studium socjologiczne*, UMCS, Lublin 1994.
- Ostrowska A., *Śmierć w doświadczeniu jednostki i społeczeństwa*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2005.
- Szewczyk K., *Bioetyka kulturowa jako rozległa doktryna moralna*, w: M. Gałuszko, K. Szewczyk, *Narodziny i śmierć. Bioetyka kulturowa wobec stanów granicznych życia ludzkiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa Łódź 2002.
- Szewczyk K., *Lęk, nicość i respirator. Wzorce śmierci w nowożytnej cywilizacji Zachodu*, w: M. Gałuszko, K. Szewczyk, *Umierać bez lęku. Wstęp do bioetyki kulturowej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa-Łódź 1996.
- Vovelle M., *Śmierć w cywilizacji Zachodu: od roku 1300 po współczesność*, Wydawnictwo słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2004.
- Wandrasz M., *Religijne style poznawcze a postawy wobec śmierci*, w: J. Makselon, *Człowiek wobec śmierci. Aspekty psychologiczno-pastoralne*, Wydawnictwo Naukowe PAT w Krakowie, Kraków 2005.
- Wandrasz M., *Religijność a postawa wobec śmierci u osób przewlekle chorych*, w: J. Makselon, *Człowiek wobec śmierci. Aspekty psychologiczno-pastoralne*, Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie, Kraków 2005.
- Zawiła M., *Religia i śmierć. Trajektoria umierania i jej religijne elementy na przykładzie środowisk hospicyjnych w Polsce*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2008.

Thanatological education in the light of opinion polls among students

The purpose of this article is to show the thanatological education as a new form of education which results from declining of social and cultural mechanisms accustoming us to death. As a theoretical model of cultural change we used the concept of accustomed and reversed death by Philippe Ariés. In our research we have expanded the model of reversed death in an innovative way by describing its psycho-social aspects and their indicators. It provided grounds for studying if the model of reversed death is present in the utterances of students as well as for verifying its selected qualities. The obtained results suggest that the women and non-religious people are of vital importance as a target group for the thanatological education allowing them to develop a mature attitude towards death.